

GOLDEN RESEARCH THOUGHTS

भारतीय नागरीकांच्या मुलभूत अधिकार जानीवांचे अध्ययन

प्रमोदकुमार केशव नंदेश्वर

(सहायक प्राध्यापक)श्री. बाबासाहेब धाबेकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
रिसोड ता. रिसोड जि. वाषिम.

सारांश :

- भारतीय स्वातंत्र्यानंतर निर्माण करण्यात आलेल्या भारतीय गणराज्यात सर्व नागरीकांना मुलभूत अधिकार भारतीय संविधानाने बहाल केली आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळात नागरीकांना मुलभूत अधिकार नव्हते. त्यामुळे त्यांना या अधिकारांचा उपयोग घेण्याची संधी किंवा हमी देण्यात आली नव्हती. नागरीकांना जीवन जगतांनी मुलभूत अधिकार असणे गरजेचे आहे, हे ओळखून संविधान सभेने भारतीय नागरीकांकरीता मुलभूत अधिकार संविधानात बहाल केले आहे.

भारतीय नागरीकांच्या मुलभूत अधिकार जानीवांचे अध्ययन

प्रस्तावना

जगातील विविध देशात मुलभूत अधिकाराच्या प्राणीसाठी आंदोलन निदर्याने करून मागणी करण्यात आली. परंतु भारतीय नागरीकांना कोणतेही आंदोलन न करता भारतीय संविधानाने मुलभूत अधिकार बहाल केले आहेत. त्यांच्या उपयोगाची संपूर्ण हमी भारतीय संविधानाने नागरीकांना दिली आहे. भारतीय नागरीक या मुलभूत अधिकारांचा वापर आपल्या दैनंदिन जीवनात करतांना दिसतात. तरीही बहुतेक नागरीकांना त्यांच्या अज्ञानामुळे किंवा अज्ञानतेपणामुळे त्यांना कोणते अधिकार भारतीय संविधानाने दिले आहेत याची कल्पना नसल्यामुळे ते त्यांचा प्राप्तीसाठी प्रयत्न न करता आजही काही प्रमाणात गुलामीने जीवन जगतांना दिसून येतात. भारतीय संविधानाने नागरीकांना मुलभूत अधिकार दिले असले तरीही ते त्यांना माहित आहेत काय ? नागरीकांना मिळालेल्या अधिकारासंबंधी त्यांच्या काय जाणवा आहेत, त्यांना या विसयी ज्ञान आहे काय याचे अध्ययन करणे अगत्याचे आहे. या संशोधन प्रकल्पातून त्यांचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

संशोधन आराखडा :-

प्रस्तुत विसयाच्या संशोधनाकरीता वर्णनात्मक संशोधन (क्मेबतपचजपअम त्मेमंतबी) आराखड्याचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधन प्रकल्पात अध्ययन करण्यासाठी नमुना सर्वेक्षण पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या अध्ययनासाठी रिसोड शहरातील १०० नागरीकांची नमुना एकक म्हणून निवड केली आहे. नमुना निवडीसाठी संभाव्यता नमुना (क्तवेंइपसपजलँउचसपदह) पध्दतीतील स्तरीत या यायादृच्छिक नमुना पध्दती (क्तवेंइपसपजलँउचसपदह) चा अवलंब करण्यात आला आहे. उत्तरदात्यांची निवड करण्यासाठी गटनिहाय स्तरीकरण करून लेखी पध्दतीने नमुना एककाची निवड करण्यात आली आहे.

संशोधनाची उद्दीष्ट्ये :-

प्रस्तुत संशोधनाची उद्दीष्ट्ये खालील प्रमाणे आहेत.

- १) अधिकार संकल्पनेचे अध्ययन करणे
- २) भारतीय नागरीकांच्या मुलभूत अधिकाराचे अध्ययन करणे.
- ३) भारतीय नागरीकांना मुलभूत अधिकाराविसयी असलेल्या जाणीवांचे अध्ययन करणे.

अधिकाराये स्वरूप :-

अधिकार ह्याच अर्थाने 'हक्क' हाही शब्द वापरला जातो. अधिकार आणि कर्तव्ये यांचा विचार एकत्रितच करणे आवश्यक असते. कारण एकाशिवाय दुस-याचे अस्तित्व असू शकत नाही म्हणूनच त्यांना एका नाण्याच्या दोन बाजू असे समजण्यात येते. आधुनिक जगातील लोकशाही राजकीय व्यवस्थांमध्ये व्यक्तीच्या अधिकारांना जास्त महत्व देण्यात येते. व्यक्ती आणि दुसरी व्यक्ती, गट आणि व्यक्ती, तसेच व्यक्ती, गट आणि समाज ह्यांच्यामधील परस्पर संबंधाचा विचार करित असतांना अधिकारांचा विचार महत्वाचा ठरतो. इतकेच नव्हे, तर व्यक्ती आणि राज्य मधील संबंधातील अधिकारांना महत्व येते. मात्र व्यक्तीच्या अधिकाराचा विचार करित असतांना केवळ व्यक्तीहिताचा विचार न करता समाजहिताचाही विचार करणे आवश्यक आहे. किंबहुना समाजहिताचा एक अविभाज्य भाग म्हणून व्यक्तिहिताचाही विचार व्हावयास पाहिजे.

अधिकार यासाठी इंग्रजीत तपहीज हा शब्द वापरण्या येतो. या इंग्रजी शब्दाचा दुसरा अर्थ 'बरोबर किंवा योग्य' असाही होतो. म्हणून जे बरोबर आहे, योग्य किंवा इष्ट आहे. त्याचाच अधिकार बनू शकतो. ;जैजूपबी पे तपहीज बंद वदसल इम' तपहीजएशू तवदह जीपदहे बंद.दवज इमबवउम तपहीजशेद्ध या वाक्यातील योग्य इष्ट किंवा बरोबर ही कल्पना ज्या समाजातील व्यक्तीच्या अधिकाराबद्दल विचार चालू आहे त्या समाजाच्या हिताचा किंवा नीतिकल्पनांचा विचार करून ठरविण्यात येते. म्हणजेच अधिकाराच्या सामाजिक मान्यतेसाठी सर्वसामान्य हिताचा विचार प्रामुख्याने होतो. व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास व्हावा व्यक्तीच्या स्वार्थाचा नव्हे, हा उद्देश असतो.

अधिकारांची कल्पना आणि निर्मिती ही केवळ समाजातच होतो. त्यामुळे अधिकार समाजसापेक्ष असतात प्रत्येक अधिकार किंवा त्यासोबतचे कर्तव्य दोन किंवा अधिक व्यक्तींच्या संदर्भातच निर्माण होऊ शकते उदा. एखाद्या निर्जन बेटावर एकाकी राहणाऱ्या एखाद्या रहबिन्सन क्रुसोला सोन्याची खाण सापडली तरी संपत्तीच्या मालकीची कल्पना निर्माण होत नाही मात्र त्या बेटावर बाहेरच्या काही व्यक्ती (एखादा 'फ्रायडे') असल्या तर, तो त्यांना ही माझी संपत्ती आहे हे सांगून आपला हक्क सांगू लागतो. स्थल-काल-परिस्थितीनुसार अधिकारांची कल्पना बदलते.

अधिकार हा व्यक्तीने पुढे मांडलेला एक दावा किंवा मागणी ( ) असून त्याला समाजातील दुस-या व्यक्तींची मान्यता

भारतीय नागरीकांच्या मुलभूत अधिकार जानीवांचे अध्ययन

मिळणे आवश्यक असते. अशी मान्यता मिळाली व राज्याच्या सत्तेचा पाठिंबा मिळाला म्हणजे त्याला अधिकाराचे स्वरूप प्राप्त होते.

अधिकाराची व्याख्या –

प्रो. हॅरॉल्ड लास्की यांनी अधिकारांची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे, “वास्तविक पाहता अधिकार म्हणजे सामाजिक जीवनाची अशी परिस्थिती की, जिच्याशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला आपल्यातील सुप्त पात्रतांचा महत्तम विकास करून घेता येणार नाही. किंवा जिच्याशिवाय समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला आपल्यातील सुप्त पात्रतांचा जास्तीत जास्त विकास करून घेता येणे शक्य नाही अशा सामाजिक जीवनातील परिस्थिती म्हणजे अधिकार होत.”

प्रो. टी.एच. ग्रीन यांनी व्यक्तीच्या आंतरिक विकासासाठी आवश्यक असणारी बाह्य परिस्थिती म्हणजे अधिकार असे म्हटले आहे. (External conditions necessary for man's internal development)

प्रो. हालंड ह्यांचे मते अधिकार म्हणजे समाजाचे अभिमत आणि बाळ ह्यांचे साह्याने दुस-यांच्या आचारावर प्रभाव पात्रता होय. (A Right one man's capacity of influencing the acts of another by means of the opinion and the force of the society.) यापुढे येणा-या व्याख्यांमध्ये राज्य आणि कायदा ह्यांचेवर भर दिलेला आहे.

बोसांक्वे च्या मते अधिकार म्हणजे समाजाला मान्य असलेली आणि राज्याने अंमलात आणलेली मागणी होय. (A Right is a claim recognised by society and enforced by the state.)

बेन्थॅमने अधिकार म्हणजे मान्य केलेली व्यक्तीची मागणी होय, असे म्हटले आहे.

अधिकार हे नेहमी स्थल-काल-परिस्थिती सापेक्ष असतात. त्यामुळे त्यांच्यात बदल होऊ शकतो. ज्या काळात तत्कालीन समाज, व्यक्ती किंवा व्यक्तींनी केलेल्या मागणीला संमती देईल त्या काळात तो अधिकार प्राप्त होतो.

एखादा समाजाची मान्यता मिळाल्यावर राज्याचीही मान्यता मिळू शकते व असे झाल्यास राज्याचा पाठिंबा आणि हमी मिळते. मात्र अशा मान्यतांच्यासाठी मागणी नैतिक, न्यायसंगत व समाहिताशी विसंगत नसावी.

अधिकारांची वैशिष्ट्ये :-

अधिकार या संकल्पनेची वैशिष्ट्ये खालील प्रमाणे दिसून येतात.

१) अधिकार हे सामाजिक असतात. ते समाजाचा घटक म्हणूनच व्यक्तीला प्राप्त होतात. कारण व्यक्ती आणि समाज यांच्या परस्परसंबंधातूनच ते निर्माण होत असतात. रानटी अवस्थेमध्ये व्यक्तीला अधिकार नव्हते ते यामुळेच.

२) व्यक्तीची मागणी म्हणजे अधिकार होत नाही. व्यक्तीच्या मागणीला संपूर्ण समाजाने मान्यता दिल्यावर तिचे अधिकारात रूपांतर होते. अधिकारांच्या मागणीत व्यक्तिगत स्वार्थ नसतो. व्यक्तिहिताने समाजहितही होईल अशाच मागण्यांना समाज मान्यता देतो.

३) अधिकार हे कर्तव्यांशी निगडीत असतात. अधिकार आणि कर्तव्ये एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत आणि त्या वेगवेगळ्या करता येत नाही. प्रत्येक अधिकारातून कर्तव्याची निर्मिती होत असते. एका व्यक्तीचा अधिकार हा समाजातील इतर सर्व व्यक्तींचे कर्तव्य ठरते. एका लेखकाने अधिकार व कर्तव्य यांच्यातील संबंध स्पष्ट करताना म्हटले आहे की, “कर्तव्याशिवाय अधिकार म्हणजे छायेविना मनुष्य.” यावरून अधिकार व कर्तव्य यांचा किती जवळचा संबंध आहे हे स्पष्ट होते.

४) अधिकार हे निश्चित असतात. ते समाजातील सर्व व्यक्तींना समान दिले जातात. अधिकार देतांना संप्रदाय, वंश, जात, लिंग, वर्ग इत्यादी आधारावर भेदभाव केला जात नाही. जर समाजाच्या एका वर्गाला इतर वर्गाच्याविरुद्ध अधिकार दिले तर ते अधिकार राहात नाहीत, ते त्या वर्गाचे विशेषाधिकार ठरतात.

५) अधिकार हे देशकाल व परिस्थितीसापेक्ष असतात. सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक वातावरणात आणि व्यक्तींच्या गरजात बदल झाल्यास, अधिकारही बदलतात व त्यांचा विस्तार होतो. उदा. मध्ययुगीन काळात जीविताचा व संपत्तीचा अधिकार महत्त्वाचा मानला जात असे. फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर स्वातंत्र्य, समता व बंधुता हे अधिकार महत्त्वाचे ठरले. आधुनिक काळात इतर अधिकारांसोबत सामाजिक व आर्थिक अधिकारही महत्त्वाचे मानले जातात.

६) अधिकारांचे स्वरूप हे कल्याणकारी असते. समाज अशाच अधिकारांना मान्यता देत असतो की, ज्यामुळे संपूर्ण समाजाचे कल्याण होईल. व्यक्तीच्या विकासासाठी घातक ठरणा-या अधिकारांना समाज मान्यता देत नाही. म्हणूनच आत्महत्या करण्याचा अधिकार समाज तसेच राज्यही मान्य करीत नाही.

अधिकारांचे प्रकार

अधिकारांचे नैतिक अधिकार आणि वैधानिक अधिकार असे दोन प्रकार पाडण्यात आले आहेत.

१) नैतिक अधिकार (Moral Rights):

नैतिक अधिकारांची उभारणी नैतिक मूल्यांवर झालेली असून त्यांना समाजाचा पाठिंबा असतो अशा मूल्यांबद्दल

भारतीय नागरीकांच्या मुलभूत अधिकार जानीवांचे अध्ययन

समाजात आदर असेल तर समाज त्या नैतिक मागण्यांना मान्यता देतो. मात्र अशा अधिकारांना केवळ समाजाचाच पाठिंबा असतो, राज्याच्या दंडशक्तीचा नसतो. त्या विरुद्ध वर्तन केल्यास समाजाचा रोस किंवा बहिस्कार भोगावा लागतो.

2) वैधानिक अधिकार (Legal Rights) :

ज्या अधिकारांना राज्याने पाठिंबा बनतात असतो आणि ज्यांच्या अंमलबजावणीसाठी कायद्याचा उपयोग करता येतो त्यांना वैधानिक अधिकार असे म्हणतात. या अधिकारांवर कोणी अतिक्रमण केल्यास न्यालयात दाद मागता येते आणि त्या व्यक्तीला राज्य शिक्षा करते. म्हणजे या अधिकारांच्या मागील पुस्ती देणारी शक्ती दबजपवदब्द राज्याची दंडशक्ती असते. यांचे पुन्हा दोन प्रकारात वर्गीकरण करण्यात येते.

अ) सामाजिक अधिकार (Social or Civil Rights): ज्या अधिकारांची प्राप्ती झाल्याशिवाय सुसंघटित समाजातील नागरिक म्हणून व्यक्ती आपले जीवन जगू शकत नाही व आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा पुरेपूर विकास करून घेऊ शकत नाही त्यांना सामाजिक अधिकार म्हणतात. सामान्यतः हे अधिकार जीवित, स्वातंत्र्य आणि मालमतेविसयी असतात. उदा. जीविताचा अधिकार, व्यक्तिस्वातंत्र्याचा अधिकार, धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार, संपत्तीचा अधिकार, भासण स्वातंत्र्य, मतप्रगटणाचे स्वातंत्र्य, सभा व मिरवणुकीचे स्वातंत्र्य इत्यादीबाबत अधिकार, शिक्षणविसयक व संस्कृतीविसयक अधिकार, शोसणाविरुद्ध अधिकार इत्यादी.

ब) राजकीय अधिकार (Political Rights) : ज्या अधिकारांच्या आधारावर नागरिक आपल्या राज्याच्या कारभारात सहभागी होऊ शकतो आणि नागरिक म्हणून आपली भूमिका बजावू शकतो त्या अधिकारांना राजकीय अधिकार असे म्हणतात. हे अधिकार नागरिकांना असतील तरच लोकशाही शासन यशस्वी होऊ शकते व त्याच व्यवस्थेत असे अधिकार नागरिक उपभोगतात.

मुलभूत अधिकार (Fundamental Rights) :

आधुनिक राज्यातील नागरिकांना मूलभूत अधिकार असावेत अशी अपेक्षा करण्यात येते. मुलभूत अधिकार म्हणजे असे अधिकार की ज्यांच्याशिवाय कोणताही नागरिक आपले सामाजिक आणि राजकीय जीवन उत्तम प्रकारे व परिपूर्णपणे जगू शकणार नाही. अशा अधिकारांना हमी देण्यात येते आणि त्यासाठी राज्याच्या मुलभूत कायद्यात म्हणजे संविधानात त्यांचा अंतर्भाव करण्यात येतो. उदाहरणार्थ भारतीय संविधानाच्या तिस-या विभागात मूलभूत अधिकार लिहिलेले आढळतात. तर यु. एस.ए. च्या संविधानाच्या पहिल्या दहा संविधान दुरुस्त्यांमध्ये अमेरिकन नागरिकांचे अधिकार ग्रंथित केलेले आहेत. ग्रेट ब्रिटनचे संविधान लिखित नसल्याने त्यात लिखित स्वरूपात अधिकार आढळत नसेल तरी, ब्रिटीश नागरिकांना मूलभूत अधिकार नाहीत असे नसून उलट त्यांना जास्त अधिकार आहेत. त्यांचे अधिकार रूढीवर अवलंबून असून न्यायालयानी मान्यता दिल्यावर ते सामान्य कायद्यात ब्वउउवद रूढ प्रविस्ट होतात व संविधानाचा भाग बनवतात.

भारतातील मुलभूत अधिकार

भारतीय नागरीकांना भारतीय संविधानाने मुलभूत अधिकार दिलेले आहेत. भारतीय संविधानाच्या तिस-या विभागात खालील मुलभूत अधिकार लिहिलेले आहेत.

1) समानतेचा अधिकार (Right to Equality)

या अधिकारात प्रामुख्याने (अ) कायद्यासमोर समानता, (ब) सार्वजनिक स्थळी समानता, (क) सार्वजनिक नोक-यांचे बाबत संधीची समानता, (ड) अस्पृश्यता निवारण आणि (इ) पदव्यांचे संपुस्तीकरण यांचा अंतर्भाव होतो.

2) स्वातंत्र्याचा अधिकार (Right to Liberty)

अ) भासण व अभिव्यक्ती यांचे स्वातंत्र्य (Freedom of Speech and expression)

ब) शशांततेने व बिनाशस्त्र एकत्र जमण्याचे स्वातंत्र्य (Freedom to assemble peaceably and without arms)

क) मंडळ किंवा संघ स्थापण्याचे स्वातंत्र्य (Freedom to form associations and union)

ड) भारतीय भूप्रदेशात मुक्तपणे संचार करण्याचे स्वातंत्र्य (Freedom to move freely throughout the territory of India)

इ) कोणताही पेशा आचरण्याचा अथवा कोणताही व्यवसाय, उदीम किंवा धंदा चालविण्याचे स्वातंत्र्य (Freedom to practise any profession or to carry on any occupation, trade or business)

व्यक्तिस्वातंत्र्य :

याशिवाय व्यक्तिस्वातंत्र्य बहाल करण्यात आले असून त्यानुसार कायद्याने प्रस्थापित कार्यपध्दतीशिवाय कोणत्याही व्यक्तीचे जीवित किंवा व्यक्तिगत स्वातंत्र्य हिरावून घेता येणार नाही. अटक केल्यास चौवीस तासांच्या आत सक्षम

भारतीय नागरीकांच्या मुलभूत अधिकार जानीवांचे अध्ययन

न्यायाधिशसमोर सादर करून व कोणत्या कायद्याचा भंग केलेला आहे ते सांगून न्यायाधीशाने परवानगी दिल्याशिवाय अटकेत ठेवता येणार नाही.

सुरूवातीला संपत्तीचे संपादन, धारण व व्यय करण्याचे स्वातंत्र्यही या अधिकारात होते परंतु ४४ व्या घटना दुरुस्तीने ते काढून घेण्यात आले.

3) शोसणाविरुद्ध अधिकार (Right against Exploitation)

या अधिकाराने गुलामगिरी, व्यक्तीचा क्रयविक्रय आणि सर्वप्रकारची वेढबिगार संपुस्टात आणली आहे. कोणालाही इच्छेविरुद्ध काम करायला भाग पाडता येत नाही.

4) धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार (Right to Freedom of Religion)

प्रत्येकाला आपल्या धर्माचे मुक्तपणे प्रतिज्ञापन करण्याचा, आचरण करण्याचा, प्रसार करण्याचा (जव चतवमिण चतंबजपेम दंक जव चतवचंहंजम) अधिकार आहे, तसेच सद्सद्दिवेक बुध्दीने वागण्याचे (तिममकवउ व विवदेबपमदबम) स्वातंत्र्यही मिळाले आहे.

5) सांस्कृतिक व शिक्षणविसयक अधिकार (Right to Culture and Education) भारतातील प्रत्येक समूहाला आपली स्वतःची भासा, लिपी अथवा संस्कृती यांचे जतन करण्याचा अधिकार आहे. तसेच धर्म किंवा भासा या आधारावर अल्पसंख्यांक असलेल्या सर्व समाजांना आपल्या पसंतीच्या शैक्षणिक संस्था स्थापण्याचा व त्यांचे प्रशासन करण्याचा अधिकार आहे.

6) सांवैधानिक उपायायोजनांचा अधिकार (Right to Constitutional Remedie)

वरील अधिकारांच्या संरक्षणासाठी हा अधिकार असून दुस-या व्यक्ती, संस्था किंवा राज्याकडून या अधिकारांवर अतिक्रमण झाल्यास नागरीक या अधिकारातील लेखादेशांसाठी न्यायालयाकडे विनंती अर्ज करून अधिकार सुरक्षित राखू शकतात. यासाठी संविधानाच्या कलम ३२ खाली सर्वोच्च न्यायालयाकडे किंवा २२६ खाली उच्च न्यायालयाकडे दाद मागता येते. उपलब्ध असलेले पाच लेखादेश (तपजे) खालील प्रमाणे होत.

अ) बंदिप्रत्यक्षीकरण (हेबीअस कहपर्स) (भंडमें बवतचने

ब) परमादेश (मॅडामस) (उंदकउने)

क) अधिकार पृच्छा (क्वो-वहरंटी) फनव ततंदजव

ड) प्रतिसेध (प्रोहीबीशन) च्त्वीपइपजपवद

इ) उत्प्रेसण /प्राकर्सण (सरशिओररी) ब्मतजपवतंतप

आजपावेतोच्या घटनात्मक इतिहासातून असे प्रत्ययास आले आहे की, या पाचही लेखादेशांचा उत्तम रितीने वापर करून भारतातील उच्च व सर्वोच्च न्यायालयांनी नागरीकांच्या हक्कांचे रक्षण करून त्यांच्यावर शासनाकडून किंवा सार्वजनिक संस्थांकडून झालेले अन्याय दूर केलेले आहेत.

संविधानात सुरूवातीपासून संपत्तीचा अधिकारही (तपहीज जव च्त्वचमतजल) होता. परंतु १९७७ साली संसदेने संविधानाची ४४ वी घटनादुरुस्ती संमत करून हा मूलभूत अधिकार नस्ट केला. मात्र त्या ऐवजी कलम ३०० अ जास्तीचे घालण्यात येऊन त्यानुसार, “कायद्याने प्राधिकार दिल्याशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला तिच्या संपत्तीपासून वंचित करता येणार नाही,” अशी तरतूद करण्यात आली.

भारतीय नागरीकांच्या मुलभूत अधिकार विसयक ज्ञान –

भारतीय संविधानाने नागरीकांना मुलभूत अधिकार दिले आहेत. यांचे ज्ञान नागरीकांना आहे काय ? हे जानून घेण्यासाठी उत्तरदात्यांना भारतीय संविधानात किती मुलभूत अधिकारांची तरतुद सुरूवातीस करण्यात आली होती हा प्रश्न विचारण्यात आला. यांचे उत्तरदात्यांनी दिलेली माहिती खालील प्रमाणे आहे.

सारणी क. 1

प्रथमतः संविधानाने दिलेले मुलभूत अधिकार किती ?

अ. क्र.	उत्तरदात्यांचे मत	वारंवारीता	टक्केवारी
1	सात मुलभूत अधिकार	25	25 %
2	सहा मुलभूत अधिकार	35	35 %
3	सांगता येत नाही	40	40 %
	एकुण	100	100 %

भारतीय नागरीकांच्या मुलभूत अधिकार जानीवांचे अध्ययन

भारतीय संविधानाने नागरीकांना प्रथमतः किती मुलभूत अधिकार बहाल केलेले आहेत हे जाणुन घेतले असता उपरोक्त सारणीवरून असे निदर्शनास येते की, उत्तरदात्यांना मुलभूत अधिकारांची माहिती पुर्णतः नाही, तर २५: उत्तरदात्यांनी ७ मुलभूत अधिकार आहेत. असे सांगितले तर ४०: उत्तरदात्यांना प्रथमतः संविधानात किती मुलभूत अधिकार होते हे सांगता आले नाही. फक्त ३५: उत्तरदात्यांनी ६ मुलभूत अधिकार आहेत हे सांगितले. यावरून ७५: नागरीकांना भारतीय संविधानाने प्रथमतः बहाल केलेले मुलभूत अधिकार माहित नसल्याचे निदर्शनास येते. फक्त २५: नागरीकांना याबद्दल बरोबर ज्ञान असल्याचे दिसून येते

सारणी क. 2 आज मुलभूत अधिकार किती आहेत ?

अ. क्र.	उत्तरदात्यांचे मत	वारंवारीता	टक्केवारी
1	पाच मुलभूत अधिकार	30	30 %
2	सहा मुलभूत अधिकार	50	50 %
3	सांगता येत नाही	20	20 %
	एकुण	100	100 %

आज किती मुलभूत अधिकार भारतीय संविधानाने नागरीकांना दिलेले आहेत हे जाणुन घेतले असता उपरोक्त सारणीवरून असे निदर्शनास येते की, ३०: उत्तरदात्यांनी ५ मुलभूत अधिकार आहेत असे सांगितले तर ५०: उत्तरदात्यांनी ६ मुलभूत अधिकार आहेत असे सांगितले तर २०: उत्तरदात्यांना मुलभूत अधिकार सांगता आले नाही. यावरून ५०: नागरीकांना आज असलेल्या मुलभूत अधिकाराविसयी ज्ञान नाही तर फक्त ५०: नागरीकांना आज असलेल्या मुलभूत अधिकाराविसयी बरोबर ज्ञान असल्याचे दिसून येते.

सारणी क. 3 संविधानीक उपाययोजनांचा अधिकार आहे काय ?

अ. क्र.	उत्तरदात्यांचे मत	वारंवारीता	टक्केवारी
1	होय	63	63 %
2	नाही	22	22 %
3	सांगता येत नाही	15	15 %
	एकुण	100	100 %

नागरीकांच्या मुलभूत अधिकारांचे हनन झाले असता त्यांना संविधानीक उपाययोजनांचा अधिकार आहे काय? हे उपरोक्त सारणीवरून जाणुन घेतले असता असे निदर्शनास आले की, ६३: उत्तरदात्यांना या बद्दल ज्ञान आहे. तर २२: उत्तरदात्यांना याचे ज्ञान नाही. १५: उत्तरदात्यांनी या बद्दल कोणतेही मत व्यक्त केले नाही. यावरून असे लक्षात येते की, ३७: नागरीकांना संविधानात असलेल्या संविधानीक उपाययोजना विसयी माहिती नाही. ६३: नागरीकांना या विसयी ज्ञान आहे. परंतू हे ज्ञान सर्वनागरीकांना असणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय मुलभूत अधिकाराचा नागरीकांना काहीही उपयोग होणार नाही.

सारणी क. 4 समतेचा अधिकार आहे काय ?

अ. क्र.	उत्तरदात्यांचे मत	वारंवारीता	टक्केवारी
1	होय	74	74 %
2	नाही	16	16 %
3	सांगता येत नाही	10	10 %
	एकुण	100	100 %

भारतीय नागरीकांच्या मुलभूत अधिकार जानीवांचे अध्ययन

भारतीय नागरीकांना संविधानाने दिलेला संमतेचा अधिकार हा महत्वपूर्ण अधिकार आहे, याबद्दल नागरीकांना माहिती आहे काय? हे उपरोक्त सारणीवरून जाणुन घेतले असता ७४: उत्तरदात्यांना याबद्दल माहिती आहे असे निदर्शनास आले. तर १६: उत्तरदात्यांना याबद्दल माहिती नाही असे दिसून आले तर १०: उत्तरदात्यांनी सांगता येत नाही असे उत्तर दिले. यावरून असे दिसून येते की, २६: नागरीकांना आजही समतेचा अधिकार आहे या विसयी ज्ञान नसल्याचे दिसून येते. ७४: नागरीकांना समतेच्या अधिकाराविसयी माहिती आहे.

सारणी क. 5 धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार आहे काय ?

अ. क्र.	उत्तरदात्यांचे मत	वारंवारीता	टक्केवारी
1	होय	65	65 %
2	नाही	15	15 %
3	सांगता येत नाही	20	20 %
	एकुण	100	100 %

भारतीय नागरीकांना संविधानाने दिलेला संमतेचा अधिकार हा महत्वपूर्ण अधिकार आहे, याबद्दल नागरीकांना माहिती आहे काय? हे उपरोक्त सारणीवरून जाणुन घेतले असता ७४: उत्तरदात्यांना याबद्दल माहिती आहे असे निदर्शनास आले. तर १६: उत्तरदात्यांना याबद्दल माहिती नाही असे दिसून आले तर १०: उत्तरदात्यांनी सांगता येत नाही असे उत्तर दिले. यावरून असे दिसून येते की, २६: नागरीकांना आजही समतेचा अधिकार आहे या विसयी ज्ञान नसल्याचे दिसून येते. ७४: नागरीकांना समतेच्या अधिकाराविसयी माहिती आहे.

सारणी क. 5 धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार आहे काय ?

अ. क्र.	उत्तरदात्यांचे मत	वारंवारीता	टक्केवारी
1	होय	65	65 %
2	नाही	15	15 %
3	सांगता येत नाही	20	20 %
	एकुण	100	100 %

धर्म ही व्यक्तीची खाजगी बाब आहे. भारतीय संविधानाने प्रत्येक नागरीकास धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार बहाल केलेला आहे. प्रत्येक नागरीक या अधिकाराचा उपयोग वैयक्तिक जीवनात करू शकतो. धर्मस्वातंत्र्याच्या अधिकाराविसयी नागरीकास ज्ञान आहे काय ? हे उपरोक्त सारणीवरून जाणुन घेण्यात आले, तेव्हा असे निदर्शनास आले की, ६५: उत्तरदात्यांना धर्म स्वातंत्र्याच्या अधिकाराविसयी माहिती आहे तर अजुनही १५: उत्तरदात्यांना या विसयी माहिती नसल्याचे दिसून येते. २०: उत्तरदात्यांना या प्रश्नाचे उत्तर सांगता आले नाही. यावरून असे लक्षात येते की, ३५: नागरीकांना धर्मस्वातंत्र्याच्या अधिकाराविसयी माहिती नाही. आपल्या धर्माचा वापर अधिकार म्हणून नागरीक करू शकतात याविसयी ३५: नागरीक अनभिज्ञ असल्याचे दिसून येते.

सारणी क. 6 सांस्कृतिक अधिकार आहे काय ?

अ. क्र.	उत्तरदात्यांचे मत	वारंवारीता	टक्केवारी
1	होय	65	65 %
2	नाही	28	28 %
3	सांगता येत नाही	07	07 %
	एकुण	100	100 %

नागरीकांना सांस्कृतिक अधिकारा विसयी माहिती आहे काय ? हे उपरोक्त सारणीवरून जाणुन घेण्यात आले. तेव्हा

भारतीय नागरीकांच्या मुलभूत अधिकार जानीवांचे अध्ययन

६५: उत्तरदात्यांनी सांस्कृतिक अधिकाराविसयी माहिती आहे असे सांगितले तर २८: उत्तरदात्यांनी या विसयी कोणतीही माहिती नाही असे उत्तर दिले. आजही ७: उत्तरदात्यांना या विसयी संभ्रम असल्याचे दिसून येते त्यांनी सांगता येत नाही असे उत्तर दिलेले आहे. यावरून सांस्कृतिक अधिकाराविसयी नागरीकामध्ये ज्ञान आहे असे निदर्शनास येते.

सारणी क. 7 शोसणा विरुद्ध अधिकार आहे काय ?

अ. क्र.	उत्तरदात्यांचे मत	वारंवारीता	टक्केवारी
1	होय	55	55 %
2	नही	36	36 %
3	सांगता येत नाही	09	09 %
	एकुण	100	100 %

भारतीय गणराज्याच्या निर्मितीनंतर गुलामीप्रथेचे निर्मूलन करण्यात आले. कोणत्याही नागरीकाचे शोसन करता येणार नाही अशी हमी भारतीय संविधानाने प्रत्येक नागरीकांना दिलेली आहे. नागरीकांना शोसना विरुद्धचा अधिकार भारतीय संविधानाने दिलेला आहे. याबद्दल नागरीकांना ज्ञान आहे काय ? हे उपरोक्त सारणीवरून जाणुन घेण्यात आले तेव्हा असे निदर्शनास आले की, ५५: उत्तरदात्यांनी शोसनाविरुद्धचा अधिकाराविसयी माहिती आहे असे सांगितले तर ३६: उत्तरदात्यांनी या बद्दल माहिती नाही असे उत्तर दिले तर ०९: उत्तरदात्यांनी सांगता येत नाही असे उत्तर दिले. यावरून शोसनाविरुद्धचा अधिकार ४५: नागरीकांना माहित नसल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :-

प्रस्तुत अध्ययनातून मुलभूत अधिकारासंबंधी जे निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत ते खालील प्रमाणे-

१.या अध्ययनावरून ७५: नागरीकांना भारतीय संविधानाने प्रथमतः बहाल केलेले मुलभूत अधिकार माहित नसल्याचे निदर्शनास येते. फक्त २५: नागरीकांना याबद्दल बरोबर ज्ञान असल्याचे दिसून येते.

२.या अध्ययनावरून ५०: नागरीकांना आज असलेल्या मुलभूत अधिकाराविसयी ज्ञान नाही तर फक्त ५०: नागरीकांना आज असलेल्या मुलभूत अधिकाराविसयी बरोबर ज्ञान असल्याचे दिसून येते.

३.या अध्ययनावरून असे लक्षात येते की, ३७: नागरीकांना संविधानात असलेल्या संविधानीक उपाययोजना विसयी माहिती नाही. ६३: नागरीकांना या विसयी ज्ञान आहे. परंतु हे ज्ञान सर्वनागरीकांना असणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय मुलभूत अधिकाराचा नागरीकांना काहीही उपयोग होणार नाही.

४.या अध्ययनावरून असे दिसून येते की, २६: नागरीकांना आजही समतेचा अधिकार आहे या विसयी ज्ञान नसल्याचे दिसून येते. ७४: नागरीकांना समतेच्या अधिकाराविसयी माहिती आहे.

५.या अध्ययनावरून असे लक्षात येते की, ३५: नागरीकांना धर्मस्वातंत्र्याच्या अधिकाराविसयी माहिती नाही. आपल्या धर्माचा वापर अधिकार म्हणून नागरीक करू शकतात याविसयी ३५: नागरीक अनभिज्ञ असल्याचे दिसून येते.

६.या अध्ययनावरून सांस्कृतिक अधिकाराविसयी नागरीकामध्ये ज्ञान आहे असे निदर्शनास येते.

७.या अध्ययनावरून शोसनाविरुद्धचा अधिकार ४५: नागरीकांना माहित नसल्याचे दिसून येते.

उपरोक्त निष्कर्शावरून असे निदर्शनास येते की, भारतीय नागरीकांना ६५ वर्षांनंतर अजुनही त्यांना प्राप्त असलेल्या संपूर्ण मुलभूत अधिकाराविसयी ज्ञान नाही, या करीता मुलभूत अधिकाराविसयी प्रचार, प्रसार व प्रबोधन करणे गरजेचे आहे. त्यांना या विसयी संपूर्ण ज्ञान झाल्यास ते आपल्या अधिकाराचा योग्य रितीने वापर करू शकतील व यातून दुस-यांच्या अधिकाराचे हनन सुध्दा नागरीकाद्वारे होणार नाही. मुलभूत अधिकाराच्या शिक्षणासोबतच त्यांचे सामाजिकीकरण होणे अगत्याचे आहे.

संदर्भग्रंथ :-

- १.देवगांवकर, एस.जी., राजकीय सिध्दांत व राजकीय विचार, श्रीसाईनाथ प्रकाशन नागपूर १९६६.
- २.गवई राजेन्द्र व हाशम शेख, राजकीय सिध्दांत, विश्व पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्यूटर्स, नागपूर.
- ३.भोळे, भा.ल., राजकीय सिध्दांत, पिंपळापुणे अँड कंपनी, नागपूर.
- ४.आगलावे, प्रदीप, समाजशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
५. Sebastian, Thomas, GlobalÁation and Uneven Development, Rawat Publications, Jaipur.
- ६.Dahl, Robert, Modern Political Analysis, Prentice Hall of India, New Delhi.